

Ferencz József Centennárium.

(1835—1935.)

*„Tiszteljük meg magunkat
azzal, hogy a tiszteletre méltókról nem felejtkezünk el.“
Ker. Magvető (1874. évf.)
210. l.*

Ezt a jeligének illő mondást követem most, amikor a Magyarországi Unitárius Egyház nevében Isten színe előtt megemlékezem néhai b. e. Ferencz József püspökünkről, aki a nékie juttatott talentumok folytán — miként Szentábrahámi Mihály a XVIII. században — egy hosszú nyúlt, áldásos, munkás élet eredményeiben csakugyan egyházunknak „szeme — szíve és szája“ volt.

Ferencz József 1855-ben történt pappá szenteltetése óta egészen 1928-ban bekövetkezett haláláig, 73 évre terjedő szakadatlan szolgálata és vigyázása mellett „szeme“ volt vallásközönségünknek, mert meglátta a nagy veszélyt, amely örökségünket végromlással fenyegette s 20 éves gyermek-ifjú lélekkel bátran vállalta a felelőségteljes megbízatást, hogy ősi kollégiumunkban a 2 × 2 tanára, és a Dávid Ferenc szószékében Kolozsvárt — a híres „kerekő“ szomszédságában, igehirdető legyen. Tudnunk kell ugyanis, hogy akkoriban, a múlt század ötvenes éveiben, a magyar szabadságharc leveretése után,

az abszolút hatalom megszüntette a prot. egyházak autonómiáját, 1852—1861. az unitárius püspöki szék is betöltetlen maradt, iskoláink szegényes berendezkedése mellett pedig olyan magas tanári létszámot s modern felszerelést tett kötelezővé (Entwurf), hogy összes erőinknek — a szellemieknek, mint az anyagiaknak latbavetésével is — csak nagynehezen sikerült iskoláinkat a bezárástól megmentenünk.

Örök időkre szóló bizonyítékát szolgáltaták ekkor Erdélyben a mi minden rangú és rendű híveink — a jómódú nemes atyafiak és az egyszerű székely nép egyaránt — hogy ideális célokért hevülő lelkek meg tudja hozni a maga áldozatát, s ennek nyomán az *ezüst garas* és az *arany kötelezvény* ősi valutája helyreállította vallásközönségünk kebelében a megrendült egyensúlyt, úgy, hogy angol testvéreinknek idejekorán nyújtott anyagi és erkölcsi támogatásával együtt iskoláink léte, fennmaradása és további fejlődése biztosítva volt.

Ekkortájt járt a nagyreményű ifjú, Ferencz József, mint külföldi akadémista, Göttingában és Berlinben végzett tanulmányai után — Párizson át — Londonban is, ahol alkalomszerűen — kebelbarátjával, Buzogány Áronnal — éppen az Unitárius Társulat májusi nagygyűlésén is résztvehettek s felszólalásukkal és testvéri üdvözlötükkel szorosabbra fűzték azt a meleg baráti viszonyt, amely azóta közöttünk állandósult is, és a Londonban s később Oxfordban tanuló magyar tanár és theologus ifjak élő sorozatában mind szorosabbra fűződött s Istennek hála ma is fennáll.

Hazatérve, pontosan elfoglalta tanári állását s mint s. lelkész is már oly szép jelét adta szó-

noki készségének és kiforrott gondolkozásmódjának, hogy egymásután vállalnia kellett a legkitüntetőbb feladatokat. Többek között 1860-ban a Széchenyi-gyászünnepen is ő méltatta kolozsvári templomunkban a „legnagyobb magyar“ nemesveretű hazafiságát, a nemzeti megújulás terén szerzett elévülhetetlen érdemeit. A templomok áhítatos csöndjében még szabad volt lelkesedni azért, ami örök érték az egymás után következő nemzedékek szívében, s az unitárius igehirdetőnek nem volt nehéz reá mutatnia az akkori gondterhes időkben is a kitartásban rejlő erkölcsi erőre, mely egy szebb és boldogabb jövőnek biztos záloga.

Ilyen s ehhez hasonló nyilvános szereplésével megnyerte a Gyülekezetnek és a velünk rokonszenvező magyar testvéreknek tetszését, úgy, hogy a következő évben, amikor az októberi diploma révén némi közeledés történt az uralkodó és a nemzet között s az unitáriusoknak meg volt engedve, hogy a 9 év óta ürességben álló püspöki széket betöltsék, s azt a közkedvelt költői lelkű *Kriza* Jánossal be is töltötték, — alig lehetett volna az első lelkészi állás betöltésénél másra gondolni, mint Ferencz Józsefre. Ő ennek a közbizalomnak azután minden tekintetben megfelelni igyekezett. Inspirálta őt a saját nemes ambíciója, Istenben vetett erős hite és az unitárius egyház szabad szellemén kívül az a kedves családi kör is, amelynek szíve szerint való megalapításával a maga egyéni boldogsága és benső megelégedése mellett a köz javát is kívánta szolgálni, 3 fiúval és 3 leánnyal gyarapítva a Nemzet nagy családját. Bizonyára itt volt legtisztább öröme, és itt volt a nevelés gondja és a virrasztás keservei között legszentebb bánata

is, amiben szintén Krisztus igaz követőjének mutatta magát; mert amint az örömtől nem zárkózott el s azt meghitt baráti körben salaktalanul élvezte, éppen úgy hitbeli megnyugvással s bölcs resignatióval fogadta a sorscsapásokat, amelyek az ő tisztos házában a fedelét sem kerülték el. S közben tudhatta és érezhette, hogy öröme és gyásza egyúttal öröme és gyásza az egész vallásközönségnek, amelynek élére éppen azért állított, hogy példaadásával és türelmével, kitartásával és életművészetével is világoljon sokak előtt a két magyar Hazában.

A püspöki szék betöltése *Kriza János* személyében, mintegy kezesség volt amellet, hogy az ő és hivatott munkatársai vezetése mellett az elárvult unitárius gondolat százados álmából lassankint fölébred s életjelt ad magáról. Életjelt is adott. Buzgó írói gárda gyülekezett az 1861-ben megindított egyházi folyóirat, a *Keresztény Magvető* körül, amely Isten kegyelméből és a mívelt pártoló közönség jóvoltából immár LXVII. évfolyamába lépett. Az egykorú *előszó* — isteni újjmutatásnak veszi, hogy most kilépnek a nagy nyilvánosság elé, hogy a kebelökben ápolt keresztény vallásos öntudatnak írásban is kifejezést adjanak; hiszen ez az út és mód arra is, hogy terveiket, dolgaikat egymással megbeszélve „szélesebb körben“ érdeklődést keltsenek — a polgári és vallásszabadság védelme alatt — azok iránt a nagyközönség körében is. Így saját egyházunk is jobban megoldhatja feladatát: „*azt, amit Isten az ő szent Fia által adott az emberiségnek, az ige s tudomány segélyével ápolni és mindeneknek közjavává tenni*“. Nem is lehet másként ez egy kimondottan „magyar egyházban“, amikor minden más téren — „*a jelen fel-*

szabadulás napjaiban“ — oly élénk s friss élettevékenység mutatkozik. Az evangéliumi magvetőről vették magát a folyóirat címét is, amelyen azóta csakugyan megnyugodott az „Urnak szent áldása“. Dicsekvés nélkül elmondhatjuk, hogy tudományos nivó, erkölcsi felfogás, hazafias szellem és szociális gondolkozás terén állja a versenyt bármi más egyházi folyóirattal. S ebben eleitől fogva mindvégig nagy érdeme volt és van annak a dicsőült léleknek, akinek halhatatlan *geniusa* előtt ma mindannyian kegyelettel hajlunk meg, áldva egyuttal érette az isteni Gondviselést.

Irányadó cikkeiben és gondosan csiszolt egyházi beszédeiben nagy fontosságot tulajdonít a „szellemi erők összhangzó munkásságának“ s párhuzamot von a „test jóléte“ és a „lélek egészsége“ között. A „*felvilágosodás*“ egy az ő számára az isteni célgondolattal, amelynek megvalósítására kell törekednie az atyai kegyelemre magát érdemesíteni óhajtó komoly munkásnak, akinek folyton-folyvást „*haladnia kell a tökéletesedés felé*“. És ez a tökéletesség egyedül az igaz *vallásosság* s ennek megfelelő *élet* által érhető el. Az igaz vallásosságnak pedig szükséges előfeltétele — a világosság...“ Ilyen biztosan és meggyőzően támogatott álláspontból kiindulva, levonja a végső konzekvenciát s az igazság ellenállhatatlan erejével buzdít: „Igyekezünk mindenből megtanulni azt, amire értelmünk világánál fogva képesítve vagyunk, és a múltakból okulva, a jelenből tapasztalatokat gyűjtve, rakjunk a *jövendőnek* biztos alapot.“

Ugyanebből az időből rokon hangok ütnek meg a fülünket Albion partjairól is, ahol a londoni igazgató (John James Taylor) előadását

egy magyar tanuló is (Simén Domokos) hallgatja: „Mutassuk meg a bizalmatlankodó világnak, mennyire lehetséges a bölcs konservativizmust az életrevaló előhaladással, az igazság után fürkésző szellemet a kegyes lélek tiszteletreméltó alázatosságával megegyeztetni.“

Hasonló hírokat penget londoni lapunk, az „*Inquirer*“ (1863. I. 7.) is, vezércikkében így rajzolja meg az unitarizmus célkitűzéseit: „Éz hát a mi kötelességünk, hogy egy oly egyházat építsünk fel, mely legyen széles, mint a föld határai, gazdag változatosságban, mint a természet, jóltevő, mint a világosság, és szabad, mint Isten lelke, melyben legyen helye nagynak és kicsinynek, mely ne legyen ellenséges semmi igazság iránt s törekedjék megszabadítani és megáldani mindeneket...“

S ezek mily csodálatosan egybehangzanak újabb időben a Nemzetközi Vallásos Kongresszus új elnökének beköszöntő beszédével (Ker. Magvető. 1935. III.), amelyben a közös evangéliumra való hivatkozással így nyilatkozik: — — „A mi hitünk megegyezik az igazsággal... A mi hitünk az emberiségnek nemesebb fajtáját termeli ki, és új világot teremt, amely szabad lesz a régi theológiai megszorításoktól, ősi gyűlölködéstől és sociális tévedésektől; egy új világot, amelyben minden ember megtalálja istenadta lehetőségét és ihletését — fölemelkedni Krisztus teljességéig.“ ... Ezen az alapon azután „szabadon kell kutatnunk a világosság és nemesebb életformák után.“

Ezek az elvek csendülnek ki abból a Konfirmációi Kátéból is, amelyet 1864 óta az egész unitárius egyház magáévá tett. Éspedig nemcsak a hivatalos imprimatur, hanem a gyakorlati élet

különböző térein érvényesülő közvélemény. Nem titkolt el semmit. Nem leplezett a látszat kedvéért olyan elavult tételeket, amelyek keresztre feszítik a hívő és gondolkozó, a gondolkozó és hívő ember lelkiismeretét. Egy merész fordulat-tal kihagyta belőle a Krisztus imadásának az Újtestamentummal és a jézusi egyszerűséggel ellenkező tanát, hogy annál jobban kiemelje és kidomborítsa az örökkévaló Isten, az égi Atya iránt táplált hódolatunkat, gyermeki szeretetünket. És a „*Hiszekegyben*“ is mellőzte a II. tétel-nél a Jézusra vonatkozó eschatalogikus adatokat, amelyek csak elhomályosítják az eredeti idea jelentőségét. Így ment át ez most már több, mint 70 éve az unitárius köztudatba, felszabadítva minket a betű hatalma alól, amely szerencsétlen közviszonyaink és abból folyó erkölcsi tehetet-lenségünk folytán a Blandrata-féle Consensus (1579.), s kivált a Deési Complanatio (1638.) óta lidércnyomásként nehezedett egyházunk lelki- ismeretére. Mint egyik méltatója írja: „Ferencz József kátéja (1864.) korszakos fordulatot alkot az unitárius hitelvek történelmi fejlődésében.“ (Gál K. dr.)

Csak így lehetett fölemelt fővel, nyílt sisak- kal ünnepelni Dávid Ferencet, az unitárius egy- ház alapítóját és első püspökét 1868-ban Tor- dán a vallásszabadság 300-ados évfordulóján egybehívott Zsinaton, amelyen a megújhodott Káté és a Dávid Ferenc szelleme kezét fogtak egymással s baráti frigyre léptek, hogy abból a mostoha sorsból, a hálátlanság penészes kriptá- jából kilépve, hódító útra induljanak a késő korszak feltekintő nemzedéke előtt, kiknek sze- mében Déva vára egy modern Golgothává ma- gasztosult. Így lett Dávid Ferenc közöttünk azzá,

ami volt eredetileg is a saját századában, rettenthetetlen magyar reformátor, aki Kolozsvár népét annak idején csodálatos pünkösdi lélek lángjával az unitárius hitre térítette és *magyarrá* tette. Elégtételt szolgáltatott neki a saját egyháza is; mert az időről-időre megismétlődő országos ünnepegekben és az ő szellemében folytatott komoly építő munkában betetőzve láthatta legszebb álmait és megvalósítva a börtön fenekén a halállal vívódó aggastyánnak, mint örökifjú léleknek, ismeretes jóslatát: „Az igazságot útjában semmi se fogja feltartóztatni...“ E mellett tanuskodtak angol és amerikai testvéreink, akik előbb Tordán (1868.), majd Székelykeresztúron (1879.), s ezelőtt 25 évvel Déván a 400-ados születési évfordulón mindig — utóbbi alkalommal egy népes csoporttal — képviseltették magukat.

A helyreállított magyar Alkotmány szárnyat adott a gondolatnak. Az 1848. XX. t.-c. 1. §. „Az unitárius vallás — *bevett* vallás“, lefektetett joga unitárius vallásunknak újból s most a magyarországi részekre is végérvényesen elismertetett, *recepta Religio* lett. Ennek alapján az erdélyi Status a tulajdonképeni Magyarországra is kiterjesztette a maga missiói tevékenységét. Az erdélyi kormányzók megszűntével, annak egyes hivatalnokai a budapesti központban, egyes ministeriumokban, nyertek új munkakört. Hazát kellett cserélniök, de hitöket magukkal hozták s azt mint szent tüzet őrizték kebelökben s házi istentiszteletek keretében gyakorolták — legtöbbször néhai Buzogány Áron, cultusministeri titkár otthonában, ahol Ferencz József is, kolozsvári lelkész korában s később is, mint püspök, mindig szívesen látott vendég volt. Éppen egy ilyen alkalom hozta létre, a kis Buzogány fiú

keresztelőjével kapcsolatban, a legelső *pesti* unitárius istentiszteletet 1869. június 13-án, ahol a ref. egyház tanácstermében a Kálvin-téren, a mai Fenyves bolt helyén, éppen 13-an vettek úrvacsorát. Ennek emléke — klenodiumaink között — ez a kis kehely, amely látható jele annak, hogy mi mennyire szerettük és tiszteltük Ferencz Józsefben az apostolt, az Úr szíve szerint való embert, de annak is, hogy Ferencz József püspökünk mennyire csüngött ezen az egyházközsége, mint az ő alapításán, s úgy tekintett reá, mint egy olyan szellemi központra, melyből az unitárius hiteshalmék a nagy magyar Alföldön is hódító útra indulhatnak.

„*Emlékeim*“ c. füzetben kedvesen újítja fel ezt a történelmi dátumot, amelyre egy évtized folyamán előbb a fiók-egyház (1876.), azután az anyaegyház (1881.) megalakulásával és a rendes lelkész (Derzsi Károly) kinevezésével s később 1890-ben (X. 26.) ennek a hatalmas palotának és a benne elhelyezett szép kis templomnak megépítésével és felavatásával az Ige csakugyan testet öltött. Nem voltunk többé „jövvények és zsellérek, hanem a szenteknek polgártársai“; de azért hálásan emlékezett ő is, s vele és utána mink is arról a testvér-barátságról, amellyel a kezdet kezdetén viseltettek irányunkban személy szerint, és az ügy iránt, mint protestáns közérdek iránt, fővárosi ref. és evang. testvéreink, élükön Török Pál ref. püspökkel, aki — úgy mondhatnám — egy ideig s. lelkésze volt a kolozsvári unitárius lelkésznek, az anyakönyvi ügyek administrálásában.

Ezen a megszentelt szilárd talajon állva, most is hálás köszönettel adózunk Budapest Székesfőváros közönségének, kiknek értékes áldo-

zata juttatta nekünk ezt az előkelő helyet a magyar Parlament szomszédságában.

Így ünnepelhattük meg itten, egy *Nemzetközi Konferencia* keretében (1896. IX. 6—7.) angol és amerikai testvéreink, az erdélyrészi papság és egyházi tanácsosok díszes részvétele mellett az ezeréves nemzet millenáris ünnepét, amikor is Ferencz József püspök, mint ünnepi szónok párhuzamot vont hazánk és egyházunk küzdelmes, ámde dicsőséges sorsa között.

Szeme mindent meglátott. Szíve mindent megérezett. Szája mindent kimondott, amivel higgadt megfontolás mellett szolgálhatta a neki és mindnyájunknak oly szent közügyet, amelyben úgyszólván beleélte magát. Így jött létre ezerév ötletéből az „*Ezeréves Emlékalap*“, amelynek gyarapításához évről-évre egyesek és ekklézsiák szívesen járultak, mintegy túlszárnyalni óhajtván a híres „*Dávid Ferenc Alapítványt*“, mely — mint neve is mutatja — a mi ismeretlen vitézünknek óhajtott szobor helyett, örök emléket állítani s 1879-ben el is érte, sőt meg is haladta a célbavett 10.000 forintot: egyházi és iskolai szükségek fedezésére.

Ezenközben érlelődött s vált valóra az az álomba illő fejedelmi alapítvány (1 millió forint), amely a Berde Mózsa nevét a lelki gazdagság glóriájával fonja körül. A központi szív köré gyültek évtizedről-évtizedre áldozatos szívek, akik egyetemes egyházunk oltárára oda adták mindenüket, odaadták saját magukat. És ezt mind azért tették, hogy Istennek tetsző ajándék mellett egyuttal lendületet adjanak annak az élénk irodalmi és építő munkásságnak, amely az országban az egyik Ferencz József, az egyházban pedig a másik Ferencz József uralkodása

alatt örvendetesen megindult s a kolozsvári és székelykeresztúri két új, modern főgimnázium megépítésével érte el csúcspontját.

Az irodalmi munkásság emlékeit őrzik a Ker. Magvető és Unitárius Közlöny (népies) évfolyamai. Előbbi az intelligens középosztály mentora óhajt lenni, utóbbi pedig a nép körében örvend nagy elterjedésnek a Dávid Ferenc nagy nevét hordó Egyesülettel együtt, amely odaát több, mint 50 évi sikerekben gazdag erkölcsi eredményre tekint vissza, a mi kedves Brassai Bácsink és mostani kolozsvári püspök, dr. Boros György védő szárnyai alatt.

A zászló becsületéért nemcsak a szűkebb családi körben kellett az egyház szellemi vezéreinek helytállniok, hanem azt a zászlót a nyílt színen, ellenséges golyózáporban is meg kellett hordozniok. Meg is hordozták, amikor a hetvenes évek elején szó volt arról, hogy a haladó idő intésének engedelmeskedve — a közös protestáns érdekek védelmére — „*Egyházi Reformegyesület*“ alakítanak s ezáltal közelebb hozzák egymáshoz, akár tanácskozásra, akár a lelki fejlődés előmozdítására, a különböző felekezetek hivatott vezéreit és közkatonáit. A dologból végeredményében nem sok valósult meg; de a tervezgetések során kialakult eszmény két különböző táborra osztotta a feleket. Az egyik (Szász Domokos) „Felekezetiellen egylet“-ről hallani se akart, csak „közös konfessio“ alapján lépett volna be oda, ha egyáltalán belép; a másik határozottan hangsúlyozta az „egyen jogát“ a hit dolgában is s az egyházhatóságok conciliumi foruma helyett oda állította, mint egy új Dávid Ferenc, a hívő *lelkiismeretének* megfellebbezhetetlen ítélőszékét. Könnyű kitalálni, hogy az utóbbi álláspontot ki

képviselte, ki védte körömszakadtáig. Nem más, mint Ferencz Józsefünk, aki pár évvel később (1876. V. 14.) a „Protestáns Egylet“ kecskeméti közgyűlésén ugyanennek az erdélyi léleknek volt a szószólója s ünnepi beszédével olyan frenetikus hatást váltott ki, hogy azt ő maga is egyik leg-szebb erkölcsi diadalai közé sorozta, feltárva a nagyjában papi gyülekezeti előtt a *vallás külső formáinak döntő befolyását a hitéletre.*

Aki így képviselte egyházának szabadelvű eszméit és a belőlük folyó erkölcsi elveket odahaza és a nagyvilág előtt, az bizony számíthatott arra, hogy ha a vezérkarban becsülettel szolgált s a kevesen hívnek találtatott, egyháza köz-bizalma adandó alkalommal a legelső helyet, a püspöki széket is felajánlja neki. De saját vallo-mása szerint, nem kereste ezt a díszes polcot; legjobb barátjának, *Pap* Mózes tanárnak és generalis notáriusnak nem óhajtott versenytársa lenni, s talán gyenge egészsége is útjában állott az érvényesülés ifjúi ambíciójának: s mégis engednie kellett a törvényes határozatnak, amely őt az árkosi zsinaton (1876. VIII. 27.) 16 szó-többséggel püspökké választotta. Ugyanakkor választotta meg a zsinat egyik főgondnokául id. vargyasi Dániel Gábor, udvarhelymegyei főispánt, akivel együttesen is, majdnem 30 boldog eszten-dőn át vezették egyházunk hajóját, a kormányos biztonságával, igazodva mindenkiben a mai mo-dern világban is, hitünk sarkcsillagához, az oszt-hatatlan, egy igaz Isten örök eszméjéhez. A püspöki kinevezés s azzal együtt járó hűségeskü letétele Kolozsvárt (1877. január 25.) világossá tette mindenkinek előtt, hogy teljes mértékben ér-vényt szerez az 1848. XX. t. c.-nek, s az új

püspök joghatóságát kiterjeszti a Magyar Szent Korona összes országaira.

Püspöki mottójának Pál apostol amaz igéit választotta: „Nemhogy immár a célt elértem volna, hanem igyekszem, hogy azt elérjem“... És erre az alatt a félszázadot meghaladó idő alatt, amit holta napjáig tusakodva, töprengve, dolgozva és imádkozva Dávid Ferenc székében töltött el, ezer alkalma nyílt úgy az unitárius egyházban, mint a prot. testvéri közösségben, és a hazai közélet terén.

Közvetlen a zsinati választás izgalmai után mintegy nászajándék gyanánt kapja és fogadja a többi 10 prot. egyházkerülettel együtt a magyarországi Unitárius Egyház is, mint egyenjogú testvér, a „*Baldácsy Protestáns Alapítványt*“, melynek célja: templomok építése, egyházi szolgák fizetésének javítása és özvegyek és árvák gondozása. Soha jobbkor ez az anyagi támogatás, amelynek erkölcsi értéke szint olyan fontos, — nem érkezhett. A mai nehéz gazdasági viszonyok között ugyan keveset jövedelmez; de azért célját tekintve, ma is oly értékes, mint volt az alapítás esztendejében — testvéri kapcsolatot létesíteni a széthúzó evangéliumi egyházak között s a magyar nemzeti egység javára ápolni és fenntartani azt a megpróbáltatások zivataros századaira is, amint csakugyan elkövetkezett. Ennek az egységnek első erőpróbája nemsokára megmutatta, hogy az unitarismus nem számíthat arra a megértésre, amelyet annak hívei előlegeztek az árvízi hajósoknak a szélcsend idejére is. Röviden: az alakuló *Prot. Irod. Társaságba* nem vették be az unitáriusokat; Debrecen ellenállásán megtört a legszentebb jóakarát is, amellyel más oldalról krisztusi módra védel-

mükbe vettek s szívesen láttak volna soraikban is. Az unitárius püspök diplomáciai ügyessége oldotta meg az izgató és sok elkeseredést szülő problémát. Elvei fenntartása mellett *kilépett* a Társaságból s lehetővé tette legalább a *hazai két* protestáns egyház együttes missióját ezen a téren. Odabent Erdélyben, később megalakult önfenntartási szempontból az *Unitárius Irodalmi Társaság*, mely egyebek mellett önálló kötetben kiadta János Zsigmond életrajzát; hogy a Jakab Elek-féle jubiláris „*Dávid Ferenczel*“ együtt tanuságot tegyenek az unitarismus életfájának ma is áldást és lelki megalégedést nyújtó egészséges gyökerei mellett.

Ferencz József különben egyházkormányzati magas gondjai mellett, a tanulóifjúságra is szeretettel gondolt. Még 1875-ben megírta és kiadta az „*U. Kis Tükör*“ c. könyvét, melyben egyházunk története az apostoli korszaktól egészen napjainkig le van vezetve; hitelveinket annál világosabban kifejtteni nem lehet; egyházi szervezetünk és törvényeink adva vannak, kiegészítve azokkal az értékes kapcsolatokkal, amelyeket számunkra angol és amerikai hitrokonaink s az általuk e század elején kezdeményezett „Nemzetközi Vallásos Kongresszusok“ jelentenek. Mint a Káté, ez is megjelent német nyelven is, hogy a külföldiek abból maguknak tájékozást szerezzenek az unitárius életfelfogás és hiteszme alapelveiről, amelyek azután módszeresen, úgyszólván filozófiai magaslaton az ugyancsak általa írt és kiadott „*Hittan*“ c. könyvben, felnőttek Kátéjában, vannak kifejtve és egybefoglalva.

Ezekből a halaványan odavetett vonásokból is kitetszik, hogy néhai b. e. püspökünk

„valódi nagy lélek volt, aki az egyetemes érdeket ölelte szívére s jövő századok s embernyomok számára dolgozott...“ (Jakab E.)

Egyik elnöktársa, Báró Petrichevich Horváth Kálmán, 1901-ben tartott Egyházi Főtanácsban (Dániel Gábor és Ferencz József XXV. éves Jubileumán) üdvözlő soraiban így köszönti a főpásztort: „Miben emeljem ki az Egyház iránti érdemeidet, ki egész életedet az Egyház felvirágzására szentelted? Ha van hű sáfár és lelkes apostol, Te bizonyosan az vagy. Eggyé lettél vele, mint dió a héjával, csiga a házával. Nagy szívednek és fényes elmédnek minden gyökérszála egyházunk talajához van növe, és azzal hosszú együttlét alatt annyira összeforrva, hogyha egyike azon szálaknak meglazulna, vagy elszakadna, pótolhatatlan veszteség érné mindkét felet. Te nem tudnál élni egyházad szolgálata nélkül s viszont Te magad éltető lelke vagy összes egyházi intézményeinknek...“

Amit a nemes Báró akkor előszóval mondott, bátran elmondhaták vala a nagy temetés alkalmával (1928. II. 19.) s aláírhatjuk mi is, akik keze alatt nőttünk fel, akik szívének melegét éreztük, s akik beszédein épültünk akkor is, ha dorgált. Igaza van egyik méltatójának: „egyháztörténelmünket az ő élete története nélkül megírni nem lehet.“ (Dr. Gál K.). S aki így gondolkozik, az bizonyára meg is fogja azt írni mindnyájunk okulására, hogy még unokáink is haszonnal forgathassák annak lapjait.

Legyen hát ünnepelt egyházfejedelmünk — Istennek hű szolgája, Krisztusnak édes testvére, továbbra is vezető és irányító szellem a mi egyházunkban! Igazi „Führer“ a szó nemesebb értelmében, aki szép szóval, a varázss erejével kí-

ván hatni környezetére és a végeken őrt álló munkásaira, akikkel együtt imádkozik és együtt dolgozik most is egy szebb és boldogabb jövőért édes magyar Hazánk s ebben unitárius egyházunk boldogítására. Ámen.

II. Rákóczi Ferenc.

(Jellemrajz.*)

Minden igaz magyar szívébe belé van égetve egy térkép, amely az ezeréves Hazát ábrázolja. Határait az Isten szabta meg a Kárpátok gyönyörű hegláncával s hatalmas folyók óriás medrével. Van itt égbenyuló havas tető, van itt délibábos síkság. A föld gyomrában rengeteg kincs, a mezőn arany kalász, a kertekben ízes gyümölcs, a szőlőhegyekben dús venyige, a legekön sűrű csordái a lábas jószágoknak. A hegyormokon várak (ma már többnyire romok), amelyek a nemzet dicső múltjára emlékeztetnek; a völgyekben csöndes falvak és virágzó városok, amelyeknek népe a pusztá megélhetés gondjai mellett érzi, hogy lelki szükségei is vannak. Ezért épít templomot — iskolát, hogy a békés házi tűzhelynek ezek által is biztosítsa meghitt boldogságát.

A törvényhozás házára is úgy tekint, mint egy közös templomra, melyben a nemzeti ideál legdrágább javai: a törvény, jog és igazság hármas szent szerelme Isten és a népakarat oltalma alá vannak helyezve. Itt nincsen faji ellentét, itt nincs és nem lehet felekezeti elfogultság; mert itt minden, de minden a múlton épül és az emlékezeten. Egyik korszak a másiknak adja át a vezető fonalat, s mindenik igyekszik a maga bé-

* Balassagyarmaton, a ref. templomi estélyen.

lyegét reányomni arra a tisztos hagyományra, amely időjártával, mint írott törvény, mindnyájunkat egyaránt kötelez. Az egymásután következő nemzedékek egymással szemben a mester és a tanítvány szerepét játsszák; ami nem zárja ki, hogy az élemedett bölcsesség szava mellett ne törjön útat magának a gyorsabb tempójú haladás és fejlődés modern csatakiáltása.

És ezeken kívül, mintegy ezek fölött, ki ne érezte, ki ne tapasztalta volna, hogy egy szakban ki nem mondható népi ösztön szent titka lebeg ihletett látomás gyanánt az egész Alkotmány fölött, amelynek örökbecsű symboluma: Szent István koronája.

Az Árpád-házi királyok idején s később a vegyes házból származó uralkodók alatt is ez a korona meg tudta őrizni szentségét és sérthetlenségét, s mindig magasan felül emelkedve a politikai ellentétek zúgó viharán, annak szennyos hullámai nem érhatték el, nem árthattak neki; mert király és nemzet — kevés kivétellel — egybeforrott annak varázserejében. S ha éppen szükség volt reá, a nemzetnek élő lelkiismerete ki tudta küzdeni a maga biztosítékait, az önálló léthez való jogát a maga Magna Chartájában, az arany Bullában. A kettőt, tudvalevőleg csak néhány év választja el egymástól. Az angol diploma és a magyar Bulla majdnem testvérek. S amellet tanuskodnak, hogy politikai bölcsesség és előrelátás dolgában az angolokkal szemben nincs mit szégyenkeznünk.

Csak amikor a végzetes mohácsi csatával megkezdődött az a mai napig is tartó sorstragédia, amely szerencsétlen Hazánkat a kebelében dúló belviszály folytán is — hűbéres részekre darabolta, akkor rendült meg hitünk a magyar

jövendőben s lett a szent korona maga is mint-egy játék-labdája az egymással szembenálló dinasztikus érdekeknek. Még szerencse, hogy a kis Erdély a zivataros századok idején a maga nemzeti fejedelmeinek dicső sorozatával megmenthette számunkra a múlt drágaságait, első-sorban nemzeti nyelvünket, amelyet tisztábban sehol sem beszélnek (talán még a mai sanyarú viszonyok között is), mint kincses Kolozsvár városában. Megmentette a hit- és lelkiismereti szabadságot, amidőn a tordai országgyűlés 1568-iki artikulusaiban kihirdette, hogy mindenki bántatlanul azt a vallást gyakorolhatja, amelyet inkább akar; s ennek védelmében kész volt ugyanezt a szent jogát az emberi léleknek, kezében a becsület fegyverével, érvényre juttatni a bécsi udvar túlkapásaival, rekatholizáló törekvéseivel szemben. A nemzeti ellenállásnak ezek a bajvívásai a bécsi, nikolsburgi és linzi békekötésekben újból és újból meghozták a kívánt sikert; de éppen ezeknek a történelmi sorrendje mutatja s a mellett bizonyít, hogy itt az egyik békekötő fél nem volt őszinte s csak alkalomra várt, hogy túltegye magát az erkölcsi kötelezettségen, amely az ilyen kétoldalú szerződésekkel együtt jár.

És ez mind nem volt elég. Ezenfelül rajtunk volt a török hada, amely a maga 150 évig tartó imperiumával erősségeinket romhalommá, földünket pusztává változtatta. Pusztává a szó legridegebb értelmében. A hon és a kereszténység s az úgynevezett művelt nyugat védelmében ekkor veszett ki a nemzet éltető gyökere, nótafás virága, századok folyamán egybegyűjtött családi kincstára; s amit a nehéz próbára tett magyar hazafiság és hősiesség ilyen sújtoló körül-

mények között is meg tudott őrizni a jövő magyar nemzedék számára, azt is elharácsolni igyekezett az az uralmára féltékeny családi politika, amely a török kiűzésével és Magyarország felszabadításával elszédítette a dicső Habsburg házat. Megszabadultunk a töröktől, de nem volt köszönet benne, mert a nyakunkra ült az osztrák s a töröktől visszaszerzett területeket a hódítás jogán a maga számára kebelezte bé, mint valami osztrák örökös tartományt. Az ország Rendeit tanácskozásra csak nagy ritkán hívta egybe a császár, aki mögött a magyar király (még a ma élő nemzedék tapasztalata szerint is) mindig árnyékban maradt. Nemzeti sérelmeink többnyire csak ígérettel orvosoltattak: a vallási sérelmek miatt pedig csak az igazságos Istenhez lehetett volna folyamodni, de a jezsuiták talán még őt is megkerülték és kijátszották. Közben a föld népe a várak környékén alig művelhette békén a gondjaira bízott földet, s bizony a magas *portió* mellett súlyos véradót is kellett fizetnie. A császáriak úgy viselték magukat, hogy a mieink szívesebben visszahívták volna a törököt, aki legalább hitők gyakorlásában nem zavarta őket, ha egyébként a kivetett adót megfizették. A szegény nép sorsa elviselhetetlen volt, s közülök támadt vezérek csak alkalomra vártak, hogy elnyomóikon (és ide számították a főurakat és kiváltságos nemeseket is) bosszút állva, felszabadító mozgalmukat megindítsák.

Tokaj, Patak, Sátorajaujhely: azok az állomások, ahol kezdetben némi sikert értek el (1697. júl. 1.); de a sok kegyetlenkedéssel járó pórlázadás megfelelő vezér hiányában, csakhamar összeomlott s jaj volt a legyőzötteknek. Ezzel a pórlázadással kapcsolatban említik először

az ifjú Rákóczi Ferencnek, Sáros grófjának nevét, akit Bécs gyanúja kész volt belekeverni ebbe a komplottba, miután a szegénység az ő földesurának emberies jóságát méltányolva, az ő uradalmaiban kevés, vagy éppen semmi kárt nem tett. Pedig ő, bár nemes lelkületénél fogva szánta a szegényt, távol állott az ilyen hevenyészett lázadástól; hiszen I. Lipótnak atyai gyámkodása és a mindenható Kolonics bibornoknak a Rákócziház iránt táplált rosszindulata az ő neuhausi és prágai neveltetése alatt mindenképpen azon volt, hogy magyar mivoltából — ha lehet — teljesen kivetkőztetve, elfelejttesse vele azt a mélységes magyar érzést és hősiebátorságot, amellyel zsenge gyermekkorában példagyánánt állott előtte édes Anyja, Munkács várának diadalmas védője, *Zrinyi Ilona*. De hát az udvar és a jézsuiták érdeke — szép szín alatt beadva — azt kívánta, hogy a fejedelmi csemete külső és belső fejlődése, testi és lelki adottságainál fogva, ne azt az irányt vegye, amely az ősi családi tradíciók nyomán méltóan megilleté vala, hanem kiterjedt birtokainál fogva — magvaszakadás esetén — eszközül szolgálhasson a tűz-vel-vassal folytatott ellenreformáció végleges győzelmének.

Ugyanezt a sorsot szánták az ifjú Rákóczi nénjének, Juliánnának is, aki öccse iránt igaz testvéri szeretettel viseltetett. S amikor az édes Anya — szíve sugallatára — követte a száműzésbe második férjét, Thököly Imrét, még annál inkább érezték, hogy Isten után egyik a másra vannak utalva s a történelmi hivatást, amely reájok vár a magyar nemzet életében, minden hivalkodás nélkül, teljesíteniök kell.

Kolonics és társai alattomos terveiket a ku-

lisszák mögött szépen kitűzték, de gazda nélkül csinálták a számadást; mert ha az ifjú Rákóczi a kényszer hatása alatt engedett a környezet befolyásának s idegen köntöst viselt is, a köntös alatt hamisítatlan magyar szív dobogott, s bár a latinos műveltség folytán eleinte csak töredeztve beszélt édes hazája nyelvét, eredeti érzéke a gyermekkori nevelő, Badinyi János szuggesztiója folytán csak annál erőteljesebben nyilatkozott meg s választékos prózáját később a zoltárok nemes zamatával vonta bé. S nem nagyítok, ha azt mondom, hogy még a híres kuruc kiáltványt is, amellyel később táborba szállott, — a „Recrudescunt vulnera“-t is százados magyar érzés elfojtott keserve szólaltatta meg, amikor csakugyan „fölfakadtak a nemes magyar Nemzetnek régi sebei“ — de hogy az egész világ megértse, természetesen az akkori világ tudós nyelvén kellett megfogalmaznia.

Mert ennek is elérkezett az ideje, a sokat emlegetett történelmi pillanat. — Budavár bevétel, a zentai és péterváradai döntő ütközetek s az ezzel kapcsolatos karlovici és passarováci békekötések a törököt végleg kiszorították hazánk területéről s Erdélyben is leszállt a törökbarátság szerencse-csillaga. Az 1690-ben kiadott Leopoldi diplomával biztosítatván a négy bevett vallás szabad gyakorlata, és akkor birtokukban levő javaik, megszűnt Erdély külön fejedelemsége, s ott is a császári gubernium rendezkedett bé a maga szokott politikai receptjével, egymás ellen játszva ki az ott lakó nemzeti és nemzeti-ségi elemeket, s folytatva alattomos úton-módon a protestánsok üldözését, minek során a kolozsvári unitáriusok is majdnem száz éven keresztül templom nélkül maradtak.

Az ifjú Rákócziban fejedelmi vér csörgedezett. Családi címerében olvasható: „Si Deus pro nobis, quis contra nos“ (ha Isten velünk, ki ellenünk!?) Atyja és nagyatyja jussán igényt támaszthatott Erdély fejedelmi méltóságára. A zárkózott klastromi élet után nénje, D'Aspremont grófné útján, megismerte az előkelő bécsi köröket s olaszországi tanulmányútjával kapcsolatban, ahol sok szépet és jót látott, fölmerült lelkében a vágy, hogy élettársat választ magának. Akit ifjú szívének nemes indulatával keresett, meg is találta a Hessen-Reinfelsi hercegi családban, s ilyenformán rokonságba jutott a napkirály, XIV. Lajos családjával is.

Az időt hol Bécsben, hol pedig magyarországi birtokaikon töltötték. Itt ismerkedtek meg azokkal a búsuló magyar hazafiakkal, akik felnyitották szemét, — ha már maga is nem látta volna, — azokra a vérlázító kegyetlenségekre és visszaélésekre, amelyek alatt a szegény megsarcolt magyar nép szenved a nyakára telepített osztrák zsoldos seregek miatt. Akár a téli szállás, akár a nyári táborozás: egyformán őket sújtja, javaikból kiforgatva, elviselhetetlen terheket ró rájuk, s ezek mellett ott vannak a hajmeresztő testi-lelki torturák, amiket az *executio* az ő igényeinek beváltására — minden emberi érzésből kivetközve — felhasznál. Valóban, nem nagy ékesszólásra volt szüksége Gróf Bercsényi Miklósnak, Ungvár urának, hogy a sárosi örökös főispánt és Munkács urát a maga részére hódítsa. Együtt tervezgették nagy titokban, bizalmas tárgyalásokba bocsátkozva honfiúi lelkük egész keserűségében, hogy mit lehetne tenni. Tudták ők jól, hogy mit kellene tenniök; de az Arany Bulla 31. cikkelyét az úgynevezett „örö-

kös király“ már korábban eltörölte, s így a nyilt lázadás lobogóját csak akkor volt szabad kitűzniök, hogyha idebent a talaj kellőképpen elő van készítve, s olyan külső segítségre is támaszkodhatnak, aki és amely a végső szükségben nem hagyja el őket, és a nemzet szabadságát, amelyért készek életet, vért, vagyont, címet, egyéni és családi boldogságot feláldozni. A hamú alatt izzott a parázs. Csak alkalomra várt, hogy emésztő és tisztító lángokban törjön ki, mint a nemzeti becsület forradalma. És pedig annál jobban és sikeresebben, minél durvább zsarnoki önkénynek volt kegyelemre kiszolgáltatva a nemzet élő lelkiismerete, és az eskü szentségét megerősítő csorbítatlan jogérzet. Az uralkodónak, — ha egyszer megesküdött az Alkotmányra, magára vette Szt. István palástját és elfogadta a szent Koronával járó isteni küldetést, azt az esküt éppen úgy meg kell tartania, mint az egyszerű nemesnek, vagy földesúrnak, vagy a föld népének. Ez az egyedüli állam-raison. Itt nincs külön családi érdek; nincs és nem lehet kedvezés egyik, vagy másik felekezett javára. Hűséget — hűségért csak így várhat az, akit az isteni Gondviselés a milliók fölé helyezett. Az uralkodás — nem jogcím arra, hogy mentesítse az uralkodót az önmagán való uralkodástól.

A búsuló hazafiak csak titokban tanácskozva készíthették elő a honmentés nagy munkáját, s így nyomon kísérhette őket az „*atra cura*“, a százszemű gyanú. Leveleik közvetítését elfogadta, de bemutatta Bécsnek, hogy alkalmas pillanatban lecsaphasson a vezetőkre, kik jóhiszeműleg közölték szívbeli szándékukat egy olyan nagy pártfogóval, mint amilyen rendes körülmények között XIV. Lajos francia király

lehetett volna. A szemfüles Bercsényi Miklós megneszelte a veszélyt, Lengyelországba menekült. Rákóczi előbb megkóstolta a bécsújhelyi börtön keserű kenyerét ugyanabban a cellában, amely anyai nagyatyjának, Zrinyi Péternek síralomháza lett s azt mondhatjuk, hogy onnan csodálatos módon kiszabadulván, ő is Lengyelország felé vette útját, s ott élt másfél évig csendes bújdosásban, mígnem a nép nyomora és elkese- redése tetőpontra hágott idehaza, s más megoldás nem volt, mint a „kard ki kard“. A kuruc- labanc problémának a csatamezőn kellett eldőlnie. Meg kellett mutatni végre-valahára, hogy a nemzetet a saját akarata ellenére kormányozni, idegen érdekek szolgálatába állítani nem lehet.

És ekkor (1703.) elhangzott a megrázó erejű kiáltvány: „*Recrudescunt vulnera*“, amelynek hal- latára a bécsi kapucinusok sírboltjában az érc- koporsók talán még ma is megremegnek. Rákóczi hazajött. Zászlait kedvező szelek lenget- ték. Istenért és a Szabadságért kívánt harcolni: „*Pro Deo et Libertate...*“ Ennek védelmére csatlakoztak hozzá nemzetünk legjobbjai, a tör- ténelmi családok sarjai, akik a nép ügyét ma- gukévá tették s készek voltak érte minden áldo- zatra.

Az első hadi sikerek bizonyosságot tettek amellet, hogy jó és igaz ügyért harcolnak; mert az Úristen is megsegítette a magyar fegyvereket, amíg egyik a mással teljes egyetértésben, fegyel- mezett hadirendben küzdöttek a közös ellenség ellen. Az ifjú fejedelem tekintélye csak növeke- dett, amikor az erdélyi rendek is csatlakozván hozzá, a Báthoriak és Rákócziak sorában, mint méltó utódot, fejedelmökké választották, s így a külföldön is nagyobb elismerést szereztek neki,

a nemzeti feltámadás fölkent bajnokának. Ugyanezt tette a közeli Széchénybe egybehívott országgyűlés, ahol lengyelországi mintára az ország *Szövetkezett Rendei* törvényt hoztak, rendeleteket adtak ki, s a vallásügyekben olyan megnyugtató intézkedéseket tettek, amelyek a protestánsok sérelmeit orvosolva, a róm. kat. egyház jogait és érdekeit is tiszteletben tartották. Itt választották a Szövetkezett Rendei II. Rákóczi Ferencet vezérlő fejedelemmé. Az ő kezébe volt letéve a nemzet sorsa.

Mint egyik életírója mondja: „őseitől öröklött lángoló hazaszeretete fájdalommal tölté el kebelét nemzetének gyászos sorsa fölött.“ A historiás ének szerint ez volt a haza állapota: „Zokogó sírással sírhatsz magyar nemzet.“ Hát hogyné! Amikor minden veszendőbe menni látszott — az alkotmány papírrongy volt csupán, az egyesek és intézetek világi és egyházi szabadsága, a családi és egyéni jog nem volt sehol, mindenütt a zsarnoki önkény uralkodott. A búsuló hazafiak „titokban síratták nemzetök romlását, mert még csak panaszkodni se volt szabad“.

Az eltiport nemzet jogainak védelmére folyt hát ez a változó szerencsével majdnem tíz esztendeig tartó férfias küzdelem, amely a hősök áldozatát örök dicsfényel koszorúzza meg. S talán még az árulóknak is meg tudunk ebből a távlatból bocsátani abban a feltevésben, hogy talán ők is csak jót akartak. A római szent birodalom hatalmas császárjával folytatott egyetlen mérkőzésben, hol jobbra, hol balra fordult a hadiszerencse. A lelkes kuruc csapatok guerillaharcai itt is, ott is nyugtalanították a császáriakat, s a várak védelmében és a nyílt

mezőn is méltó ellenfeleknek bizonyultak. A nép ezeknek tetteit dalban örökítette meg. A tárogató örökszép melódiáiban még a mi nemzedékünk is szívesen gyönyörködik: zivataros múltnak édesbús emlékei gyanánt visszajárnak ezek a hazajáró lelkek a nagy magyar éjszakában.

Közben nem egyszer fordult elő, hogy ha Rákóczi és bizalmas tanácsosai annyira nem bíznak az ábrándos *külső* segítségben, idejében megköthették volna az annyira óhajtott békét, de az ősi alkotmány elvi alapján állva és az erdélyi fejedelemséghez váltig ragaszkodva, a már-már sokáig elhúzódó tárgyalások mind dugába dőltek. A külső hatalmak garanciája is olyan tétel volt, ami nélkül nem látták eléggé biztosítva a nemzet jövőjét. Ebbe pedig a császár nem ment volna bele, akinek gyakorlott hadvezérek és sorhadak állottak rendelkezésére s tudta jól, hogy halogatással is elérheti célját, a felkelő seregek kimerülését; ami azután — sajnos, — be is következett. Igért a francia, igért az orosz, igért a lengyel, s még talán a török is, abban a reményben, hogy a Rákóczi név varázsával pozícióját Magyarországon újból visszaszerezheti; de mindez csak ígéret maradt, s a nemeslelkű és egyenes gondolkozású Rákóczinak, aki egy gyermek naivitásával hitt ezekben az üres ígéretekben, még sok keserű csalódáson kellett keresztül mennie.

Vándorbotot vett a kezébe. S a még fegyverben álló kuruc-sereg sorsát bizalmas emberére, Károlyi Sándorra, mint fővezérre bízva, neki vágott a nagy világnak, hogy a magyar ügynek, most már nem ügyvivői útján, hanem személyesen szerezzen igaz barátokat, megértő jóakarókat. Amíg ő odajárt, addig idehaza, a már 1710

őszén, jelenlétében kezdett tárgyalások alapján 1711. május 1-én megkötött a szatmári béke, s a 10.000 főnyi kuruc-sereg letette a fegyvert a császár teljhatalmú vezére, gróf Pálffy János előtt.

Rákóczi maga is visszatérhetett volna, mert ez a béke róla és jószágairól külön pontban intézkedik; de a császár hűségére térni az ő számára egyenlő lett volna egész eddigi független tényének, önzetlen hazafiságának, veleszületett fejedelmi egyéniségének a megtagadásával. Kibújdosott tehát udvari népének egy csoportjával, amely hűségesen követte őt az önkéntes számkivetésbe, nem remélve más jutalmat és kitüntetést, minhogynemes gazdájával megoszthassa az idegenségben rájuk váró csalóka sors végzetes csapásait. Kibújdosott, mert meg volt győződve róla, hogy „az ő kibújdosása *élő tiltakozás* leend minden jogfeladás ellen“. Ugyanezt a példát követte (1849.) ama modern szabadsághős, Kossuth Lajos is, akinek számkivetésben történt elhúnyta éppen a mai napra esik.

Rákóczi 1711. hamvazó szerdáján bújdosott ki a haza földjéről, s valóban ez a jel illik az ő további szomorú sorsához, amelyet nyomról-nyomra az idő rövidsége miatt nem követhetünk. Csak egyes állomásait említjük meg, hogy lássuk, mint szentelte életének hátralévő napjait egy emésztő szent váagnak, egy álmaiban is utólérhetetlen ideálnak, a független, nagy és hatalmas Magyarországnak. Egy darabig Lengyelországban figyelte az események bonyolódását, az orosz-török háború esélyeit; de már Danzigban, kíséretével együtt, álnév alatt tartózkodik. Az osztrák kémek mindenütt nyomában vannak. S mint akinek fejére vérdíj van kitűzve, menekül

tovább az angol partok felé, de ott ki se köthet törékeny bárkája, megy, mert mennie kell oda, ahol még talán kecsegtetik, ahol esetleg még szükség van reá, megy a Napkirály fényes udvarába. Ott rangjának illő tisztelettel fogadják; a király személyes barátságával tünteti ki, róla és kíséretéről bőkezűen gondoskodik; az udvari körök kézről-kézre adják; egyik ünnepség a másikat éri, vadászatokon is részt vesz, de a társas örömök élvezete közben ürt érez a kebelében, amelyet csak a vallásos elmélyedés, az Isten előtt való bűnbánó megalázkodás, a szent magány tölthet bé teljesen. S ezért visszavonul az ő csendes magányába, Grosboisba, a kamalduliak kolostorába, s ott remetéskedik, imákat ír, misét hallgat, s a böjtöt szigorúan megtartva, nagy buzgósággal olvassa a Szentírást, s Szent Ágoston Vallomásainak példájára itt kezdi el a saját *Vallomásait*, ezeket az értékes feljegyzéseket, amelyek kedvező világot vetnek az ő fennkölt egyéniségére. Ebben a lelki alázatosságban a mindenható Isten színe előtt tetszik meg az ő igazi emberi nagysága, amelyet — amíg kellett — csak azért burkolt hermelin palástba, hogy isteni küldetésének a nagyvilágban, az emberek s kivált a tömeg szeme előtt, megadja azt a külső díszet, amely azt megilleti; ámde most már mindez csak látszat, csak külszín, csak hivalkodás, ő mostantól kezdve Isten fiának életét óhajtja élni s erre inti a bécsi Udvar gyámködása alatt élő gyermekeit is, Józsefet és Györgyöt, kik közül az utóbbit a kegyetlen sors üldözése folytán csak 26 éves korában látta először s akkor is abban a kilátástalan, reménytelen török bújdosásban. Akaratát mindenben aláveti az isteni Gondviselésnek. Tegyen vele, amit

akar. „Ő már nem remél, de nem is esik kétségbe.“ Tudja jól, hogy „nincs szerencsétlenség vígasz nélkül, és nincs boldogság csapás nélkül“.

Remetesége alatt nagyon megszerette a kamalduli atyákat; s hihetőleg ez indította arra, hogy később Rodostóban írt végrendeletében úgy rendelkezék, hogy halála után *szívét* ide küldjék vissza, ahol lelki boldogságát igazán föltalálta. Tetszett neki az egyszerűség, az alázatosság és lelki nyugalom, amely ennek a szerzetnek kiváltképpen sajátja volt. Itt tanulta meg, hogy Jézust nem Bethlehemben kell keresni, hanem a saját szívében. Egykorú feljegyzések szerint még éjszakai nyugodalmát is megszakította, hogy Istent dicsérje és imádja; az ő segítségével akart más emberré alakulni. Vívódásai közepette Istenhez fordult, hogy „oltalmazza meg minden hiú képzelgéstől, tetszeniakarástól, még a hazaszeretet túlságaitól is; de vezesse a kezét, ha Isten dicsőségével és a lelke üdvösségével megegyezik“.

És valóban a hit, ez a mélységes tiszta hit és Istenben vetett rendületlen bizalom mentette őt meg mindannyiszor, valahányszor a dicsvágy kísértette, a kétségbeesés pedig megadásra kényszerítette. Az erkölcsi győzelem az övé lett. S ennek erejével, ennek biztos tudatában olyan meggyőzően tudta elmondani életének legválságosabb korszakában is azt a gyönyörű hitvallást: „*Ha minden elmarad, Isten el nem marad.*“

Emlékiratai, politikai végrendelete és vallomásai mellett a nap és korszak minden jelenségeire írott imái tanúskodnak amellet, hogy hit-hűségben és hazafias áldozatban méltán foglalt helyet nagyjaink sorában, akik szintúgy, mint ő, követendő ideál gyanánt vallották, hogy „a

hazáért mindent lehet kockáztatni, de a hazát semmiért kockára tenni nem szabad“. Gondolatai, filozófiai fejtegetései és az ezekhez csatolt lélektani magyarázatok éles megfigyelőre mutatnak, ki maga és mások előtt semmit takargatni nem kívánt, mert alaptermészeténél fogva nagyra becsülte az őszinteséget. Minden munkáját imádsággal kezdte. Reggeli fohászában így imádkozik: „Add, Uram, hogy méltó legyek a te törvényedhez a szentségben, az igazságban és a könyörületben, és hogy ezen a napon oly tökéletesen hajtsam végre a te munkádat, ahogy te kívánod tőlem!“ Haragos felgerjedésben uralkodni igyekezett magán, és így imádkozott: „Uram segíts, hogy semmit se tegyek nélküled!“ Még csak egy imáját idézem, amelyből megtetszik, hogy milyen krisztusi lélek lakozott ebben a szerencsétlen fejedelemben, akit a saját nemzete száműzött. Végre a szentelt hamvak ezelőtt mintegy 30 évvel honi partot értek... Ki gondolta volna akkor, hogy rövidesen ismét világ bújdosója leszen (szertenéz és nem leli honját a hazában: ez a magyar Sors!...) De álljon itt az ima bizonyosságául annak, hogy ő hív és igaz volt önmagához és az élő Istenhez, akire támaszkodott abban a sötét éjszakában is, (1735. április 8.) amely megnyitotta előtte az örökélet kapuját... Ennek megható leírását lásd Mikes Kelemen „Törökországi leveleiben“.

Ima: „Legfőbb bíró, aki bíróvá tettél a földön, emelj engem önmagam fölé, hogy jobban tudjak megkülönböztetni és ítélni, hogy megfenyítsem az ellened vétőket, de kíméljem, akik ellenem vétettek és megbocsássak nekik.“

Csak a keresztről hangozhatott el ilyen szép imádság. Benne, mint egy tiszta tükörben, látjuk az isteniesülés, a tökéletesség után sovárgó lelket... Menj be hát, ma is vezérlő Fejedelmünk! a te Uradnak örömébe, a magyar nemzeti Pantheonba. Amen.